

І. В. Паур

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОШТОВА ЛИСТІВКА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (кінець XIX — початок XX ст.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано роль кореспонденційної картки (поштівки) з видами Кам'янця-Подільського в українській та російській історіографії як засобу комунікації. Підкреслено, що автори розглядали листівку, як вид поштової кореспонденції, предмет колекціонування, твір графічного мистецтва, історичний документ тощо, проаналізували методики вивчення фотодокументу як історичного джерела. Відзначено, що сьогодні поштівка є предметом дослідження спеціальної історичної дисципліни – історичної філокартії.

Ключові слова: зображальні джерела, фотосвітлина, поштова листівка, історичні студії, філокартія, колекціонер.

Однією з прикметних рис сучасного етапу розвитку історичної науки є істотне розширення її документальної бази, насамперед посилення уваги до тих видів історичних джерел, які мали обмежене використання у дослідницькій практиці. До таких належить поштова листівка, що попри прихований у ній інформаційний потенціал, довгий час практично залишалася поза увагою вчених. Лише з 1960-х років філокартичний матеріал став об'єктом наукового вивчення, а його сюжетний ряд набув статусу документального фіксатора історичних реалій. У сучасній українській історіографії історична філокартія, в рамках спеціальної науки історичного профілю, ще не знайшла свого повного вирішення.

Інтерес до поштової листівки сформувався наприкінці XIX ст., зокрема художній критик Н. Шабельська проаналізувала особливості видавничого процесу кореспонденційних карток, а їх видання назвала «новою галуззю художньої промисловості» [1]. У перше десятиліття XX ст. поштівка стала об'єктом колекціонування, а дослідники таких зібрань зробили спробу осмислити своєрідність цього виду друкованих видань [2]. Польський історик А. Прусевич у некролозі кам'янецького фотографа М. Грейма відзначив його роль у фотофіксації історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, їх популяризації шляхом видання листівок із його видами [3, с.411-413].

У середині 1920-х рр. О. Остряков і К. Базилевич дослідили розвиток поштової справи в Російській імперії та визначили особливості листівки як виду поштової кореспонденції [4]. Тоді ж А. Львов окреслив місце художніх листівок як ілюстративного матеріалу в краєзнавстві [5]. І. Гордський проаналізував листівки доби першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. в Російській імперії [6]. На початку 1930-х рр. Я. Перельштейн визначив етапи дослідницької процедури ізproduкції [7]. Організаційні та методичні аспекти процесу колекціонування та класифікації листівок з'ясували Д. Корвін та Л. Танін [8]. Зростання інтересу до поштових листівок зумовило відкриття у 1932 р. рубрики «Филокартія» в спеціалізованому журналі «Советский коллекционер». Адміністративний тиск державних і компартійних органів упродовж 1930-1940-х рр. загальмував дослідження бланків поштової кореспонденції, а відповідно й розвиток філокартії як спеціальної історичної дисципліни.

Наприкінці 1950-1960-х рр. відбулося посилення уваги до фотодокументів і документальних листівок з боку колекціонерів, істориків та архівістів.

О. Гуковський вказав на значення філокартії для розвитку історичної науки, зокрема зауважив, що поштівки дозволяють встановити час і місце відображених подій [9]. М. Арлазарова та В. Граллерта в узагальнюючих роботах з історії пошти дослідили питання виникнення та поширення кореспондентських листів в Росії та інших країнах світу, вказали їх роль для розвитку поштової справи [10].

Серйозні зрушення у джерелознавчих дослідженнях фотодокументів відбулися в 1960-80-х рр. У цьому контексті слід відзначити праці Е. Євграфова, І. Ковальченка, А. Санцевича, В. Стрельського, С. Шмідга, Л. Пушкарьова та ін. [11]. У працях колекціонерів було поставлено питання розглядати філокартичний матеріал як галузь історичних знань. На підставі власної практики колекціонування поштівок М. Тагрін і М. Забочень зробили вдалу спробу наукової систематизації методів філокартії, а підготовлені ними довідкові видання стали своєрідними посібниками для кількох поколінь колекціонерів [12]. В. Шлесев та Е. Файнштейн запропонували класифікацію ілюстрованих поштівок виокремивши серед них художні й фотографічні, визначили два основних їх види: репродукційні та оригінальні [13, с.4-5]. Згодом Е. Файнштейн конкретизував базові ознаки видів ілюстрованих поштівок [14, с.120]. Я. Беліцький і Г. Глейзер дослідили деякі питання виникнення і видання відкритих листів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., обґрунтували та уточнили окремі філокартичні терміни [15].

Використання поштівок як джерела для вивчення історії Поділля обговорили учасники Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції (1965) [16]. І. Бугасевич запропонував поділяти листівки на художні (із зображеннями творів мистецтва), серед яких виділив репродукції відомих художніх творів й оригінальні із малюнками на замовлення і фотонатурні з фотографічними знімками природи чи подій суспільного життя. Документальні листівки він розглядав як різновид фотонатурних поштівок. На підставі колекції поштівок І. Бугасевича була організована виставка «Поділля в листівках» [17, с.15].

Наприкінці ХХ ст. в країнах Центрально-Східної Європи філокартія розвивалася асинхронно. У Російській Федерації поштові листівки стали предметом активного вивчення колекціонерів та вчених гуманітаріїв. Так, А. Родіонова назвала поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. феноменом художньої культури, уточнила їх класифікацію і етапи розвитку [18]. Ю. Маринін проаналізував тексти вітальних листівок, зокрема здійснив їх філологічний аналіз [19].

На початку 2000-х рр. російські дослідники підготували ряд наукових й ілюстраційних праць, присвячених документальним листівкам з видами міст [20]. У вступних статтях більшості з них було атрибутовано видавців видових листівок, систематизовано типи зображень, підкреслено їх значення як важливого джерела повсякденного життя освічених верств населення Російської імперії [21, с.17]. Роль і місце листівки в побутовій культурі москвичів на початку ХХ ст. проаналізувала Н. Якушева [22]. В. Третьяков докладно висвітлив видавничу та благодійницьку діяльність Товариства Св. Євгенії – одного із найбільших видавництв поштових листівок на початку ХХ ст. [23]. Досліджуючи листівки, видані цим товариством, Н. Мозохіна з'ясувала, що напередодні Першої світової війни фотограф об'єднання «Світ мистецтва» С. Яремич проводив зйомки в Кам'янці-Подільському [24, с.33]. В. Свєтратов досліджував тексти поштівок, присвячені повсякденному життю мешканців Підмосков'я (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.) [25], а В. Третьяков використав їх для реконструкції рис менталітету росіян нової доби [26]. О. Шестімиров підтвердив появу перших поштових карток в Англії на початку ХІХ ст. [27]. Г. Двас узагальнив досвід використання видових листівок в історичних дослідженнях [28].

Серед інших робіт вирізнялося дисертаційне дослідження А. Ларіної «Документальна листівка кінця ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії та

культури Москви» [29]. Автор з'ясувала етапи еволюції видової листівки в Російській імперії, визначила топографічні особливості поштівок із видами Москви, показала їх значущість у соціальному та культурному житті міста. У 2010 р. вона видала монографію «Історія Москви в поштовій листівці», в якій дослідила поширення поштової картки в Російській імперії, визначила її місце як популярного засобу комунікації на межі XIX–XX ст. [30].

Автори монографії «Листівка як пам'ятка культурної спадщини» розглянули питання формування колекцій листівок, методи їх дослідження, визначили шляхи їх використання в наукових дослідженнях, проблеми зберігання і систематизації поштівок у бібліотечних, музейних і приватних зібраннях [31]. У працях В. Магідова глибоко і змістовно відображено джерелознавчий аналіз фотодокументів, зокрема прийоми і методи їх виявлення й відбору, класифікація та систематизація, досліджено їх походження та еволюція [32].

Поширення поштових листівок на теренах українських земель, їх використання в історичних працях вивчали українські вчені-джерелознавці та філокартисти. Автори підручника «Історичне джерелознавство» вважають документальні листівки цікавим, але малодослідженим видом зображальних джерел [33, с.292]. Л. Маркітан уточнила гермін «філокартія історична», як «спеціальної історичної дисципліни, що вивчає історію, походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання поштових листівок» [34, с.301].

Український дослідник О. Купчинський обґрунтував схему опису фотодокументів, який мав відбуватися на підставі аналізу їх форми та змісту з урахуванням усієї інформації: «підписів, монограм, ініціалів на фотознімках тих, хто зображений, і тих, кому належать ці фотографії; дарчих написів, присвят, екслібрисів, штампів, відбитків родових печаток, замовних рукописних чи друківаних наклеюк тощо» [35, с.22–23]. Т. Ємельянова визначила, що дослідження фотоджерел мало включати: їх виявлення, вивчення часу й обставин створення фотодокументів, відбір джерел з їхньою подальшою класифікацією й систематизацією, зовнішньою та внутрішньою критикою [36]. Методологічні аспекти джерелознавчого аналізу фотодокументів розробляли Я. Красилок, Л. Маркітан, Н. Топішко [37]. Поділяємо думку тих дослідників, які зраховують документальні листівки до числа зображальних джерел і пам'ятаємо про єдність їх лицьового і зворотного (адресного) боку, зображення й тексту (елементів поштового формуляру і письмових повідомлень), документу й твору графічного мистецтва.

Розвитку сучасної історичної філокартії в Україні сприяли відомі колекціонери – М. Забочень, В. Кіркевич, В. Ковтун, О. Поліщук, Ю. Шейн, М. Щеглок, В. Яцок та ін. Зокрема, В. Кіркевич з'ясував витоки появи поштової листівки, вказав значення тематичних колекцій листівок російських та українських філокартистів [38]. У 2000 р., на підставі приватної колекції художніх та документальних листівок М. Забоченя, було видано філокартичний каталог «Україна в старій листівці», до якого увійшли сім тисяч репродукцій ілюстрованих поштових карток, згрупованих у тематичні розділи. До розділу «Україна й українці» було віднесено видові документальні листівки із зображенням міст, сіл і національних типів населення регіонів України. Зокрема, було репродуковано й описано майже 600 листівок із видами міст і сіл України, на 15-ти з яких було зображено види Кам'яня-Подільського та його передмість [39, с.10].

Водночас упродовж останнього десятиріччя дослідниками були видані альбоми репродукцій поштівок кінця XIX – початку XX ст. з видами Бердянська, Гадяча, Кам'яня-Подільського, Києва, Луганська, Львова, Мукачева, Олександрії, Сімферополя, Станиславова, Харкова, Феодосії і Чернівців [40]. Найбільш репрезентативним виданням поштових листівок є альбом «Одеса на старих листівках».

Представлені до друку А. Дроздовським окремі зображення з цього альбому за своїми сюжетами дублюють документальні листівки з видами Кам'янець-Подільського. Так, стилістично подібні сувенірні листівки М. Грейма (м. Кам'янець-Подільський) та Г. Гезелле (м. Одеса), виготовлені в друкарні Луїса Глезера в м. Лейпцигу. До одеської листівки-ліпарелло («гармошка» з видами Одеси) із зображенням жінки поряд з якою кружляли ластівки і лежала книга з наклеєною «гармошкою» подібна листівка кам'янецького видавця Р. Кнопінга, виготовлена у Німеччині («AOL D.R.G.M. Deposé»). Останній вдрукував на листівці назву міста, на звороті – своє ім'я й вклеїв «гармошку» з видами Кам'янець-Подільського [41].

Важливим внеском у розвиток історичної філокартії стало дослідження Д. Яшного «Дорадянські видові поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини на прикладі Криму (кінець XIX – початок XX ст.)». Автор наголосив на значенні видових листівок як джерела з вивчення та відновлення культурної спадщини Криму кінця XIX – початку XX ст. Також було систематизовано весь комплекс поштівок із врахуванням сучасного стану пам'яток (втрачені або збережені), їх видову (археологічні, архітектурні й містобудівні, монументальні й садово-паркового мистецтва, науки та техніки, рухомі об'єкти культурної спадщини) [42].

На підставі поштового маркування, дослідникам вдалося датувати перші листівки з видами окремих українських міст: Одеси – 27 травня 1895 р. [43, с.28], Севастополя – 18 липня 1895 р. [44, с.7], Харкова – 15 березня 1897 р. [45, с.30], Криму – 4 листопада 1899 р. [46, с.173], Донбасу – 23 липня 1903 р. [47, с.16]. Л. Маркітан з'ясувала, що перша поштowa листівка українською мовою «Карта кореспонденційна» була видана в Австро-Угорщині (1871), а однією з перших ілюстрованих листівок в Україні, що пройшла пошту 1896 р., була «Поклон из Киева» (друкарня О. Барського в Києві) із зображенням пам'ятника князю Володимирі Святославовичу, Лаврської церкви, ланцюгового мосту через Дніпро [48, с.301].

У фундаментальному виданні «Історія українського листування» М. Пциглюк узагальнив значний філокартичний та філателістичний матеріал, висвітлив шляхи розвитку листування у взаємодії з культурою, побутом, звичаями і частково фольклором українського народу від давнини до сучасності [49].

Українську художню поштівку досліджували В. Ковтун, Н. Лаврук, Є. Козловська та ін. Вони підкреслили, що вона є специфічним видом прикладної графіки, визначили коло видавництва, де вони друкувалися, провели їх мистецтвознавчий аналіз [50].

На документальні листівки початку 1900-х рр. з видами Кам'янець-Подільського як зображальне джерело, одним з перших звернув увагу І. Бугасвич. Він відзначив особливу цінність листівок, виданих кам'янецьким фотографом М. Греймом, завдяки яким сучасники «мають уявлення про старовинні польські фортеці й замки на Поділлі» [51, с.118]. С. Папєвська встановила коло видавців поштівок із видами Кам'янець-Подільського (Л. Варгафтіг, В. Вінарський, Р. Кнопінг, Г. Шніцман, компанія «Шерер, Набгольд і Ко»), назвала власників фотографічних установ (А. Енгель, М. Грейм, А. Жигінський, Ф. Кодем), які долучалися до їх випуску. Вона ж з'ясувала, що у фондах Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника зберігається 257, а історичного музею – 200 листівок із видами Кам'янець-Подільського та підкреслила важливу роль листівок у розробці проєктів реставрації архітектурних пам'яток Старого міста [52, с.21].

Л. Макарова підтвердила важливе значення документальних листівок початку XX ст. для вивчення культури та побуту подолян, також вказала, що поштівки з видами Кам'янець-Подільського друкувалися в адміністративному центрі Поділля, Петербурзі, Празі й Відні [53, с.361]. В. Козлюк проаналізував видавничу діяльність друкарні М. Грейма та книгарні Г. Шніцмана, з'ясувала, що серія

листівок із видами Кам'яниці-Подільського була видана на основі репродукцій акварельних вєдут польського художника М. Тшебінського [54, с.187]. Окремі польські [55] та українські [56] автори досліджували доробок кам'янецьких фотографів – авторів світлин архітектурних пам'яток Поділля.

І. Паур досліджувала сутність і специфіку поштових листівок із видами Кам'яниці-Подільського як соціокультурного явища, форму міжособистісного спілкування, фіксатора історичного факту, засобу комунікації й передачі інформації [57]. У дисертації «Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'яниці-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.)» вона окреслила основні етапи історії поштової листівки на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій на тлі світових комунікаційних процесів, проаналізовано передумови, мотиви і особливості створення поштових карток. Авторка розширила та уточнила відомості про умови, мотиви і особливості видання та використання поштівків присвячених історії, культурі, архітектурі, побуту та краєвидам Кам'яниці-Подільського, виокремила внесок їх ініціаторів, творців, видавців і замовників [58].

Оже, на зламі XIX-XX ст. російські і українські автори відзначили можливість використання фотосвітлин в наукових дослідженнях. 1920-ті рр. позначилися вивченням поштових листівок як засобу агітаційної та краєзнавчої роботи. Помітні зрушення у дослідженні ілюстрованих відкритих листів відбувається у 1960-1980-х рр., їх аналізували як вид кореспонденції і об'єкт колекціонування (М. Забочень, М. Тагрін, Е. Фанштейн, В. Шлесв), підкреслено їх роль для історичних досліджень (О.Гуковський, Д. Ліхачов), з'ясовано їх місце у комплексі зображальних джерел (І. Бугаєвич), проаналізовано інформаційні можливості фотодокументів (Е. Євграфов, І. Ковальченко, В. Магдєдов, Л. Пушкарєв, С. Шмідт). У 1990-х рр. російські дослідники активно розробляли методичні прийоми використання листівок як джерела з історії масової та художньої культури, побуту і суспільної думки (А. Ларіна, Н. Мозохіна, В. Трегяков) та ін. На початку 2000-х рр. Д. Япшиний досліджував документальні поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини Криму. І. Паур комплексно вивчила документальні листівки як джерела з історії формування соціокультурного середовища та топографії Кам'яниці-Подільського та його околиць.

Список використаних джерел:

1. Шабельская Н.Л. Новая отрасль художественной промышленности / Н.Л. Шабельская // Искусство и художественная промышленность. – СПб., 1899. – №8. – С. 671.
2. Васильев А.Н. Культурное значение открытого письма / А.Н. Васильев // Открытка. – 1907. – №1. – С. 3-4; Леви А. Как коллекционировать открытки? / А. Леви // Открытка (Калуга). – 1907. – №1. – С. 4-6; Леви А. Как коллекционировать открытки? / А. Леви // Открытка (Калуга). – 1907. – №2. – С. 20-23.
3. А.П. (Прусевич.) М.О. Грейм / А.П. (Прусевич) // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. XI. – С. 411-413.
4. Остряков А. Краткий очерк по истории Всемирной и Русской почты / А. Остряков. – М. : Издание Ц.К. Союза Связи, 1924. – 117 с.; Базилевич К.Н. Почта в России в XIX в. / К.Н. Базилевич. – М. : Издательство НКПТ. 1927. – 196 с.
5. Львов А.К. Художественная открытка и краеведение / А.К. Львов // Краеведение. – Л., 1929. – №1. – С. 28-30.
6. Библиография // ЖУК. – 2005. – № 2 (6). – С. 49.
7. Перельштейн Я. Работа с изпродукцией / Я. Перельштейн. – М., 1931. – 64 с.

8. Корвин Д. Коллекционирование открыток / Д. Корвин // Советский филателист. — 1925. — №5. — С. 14; Львов А. Новые перспективы для коллекционирования открыток / А. Львов // Советский филателист. — 1928. — №5. — С. 15; Танин Л. Филокартия / Л. Танин // Советский филателист. — 1926. — №4. — С. 15.
9. Гуковский А.И. Научная разработка советского общества и вспомогательные исторические дисциплины / А.И. Гуковский // Вопросы истории. — 1964. — №2. — С. 49-62.
10. Арлазаров М. Вам письмо. Из истории мировой почты / М. Арлазаров. — М. : Издательство «Советская Россия», 1966. — 230 с.; Граллерт В. Путешествие без виз / В. Граллерт. — М. : Связь, 1966. — 320 с.
11. Евграфов Е.М. Кинофотодокументы как исторический источник : учебное пособие / Е.М. Евграфов. — М. : Моск. изд.-полигр. техникум, 1973. — 46 с.; Ковальченко И.В. Методы исторического исследования / И.В. Ковальченко. — М. : Наука, 1987. — 439 с.; Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. — М. : Наука, 1975. — 279 с.; Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. — К. : Наукова думка, 1990. — 212 с.; Стрельский В.И. Теория и метод источниковедения истории СССР / В.И. Стрельский. — К. : Вища школа, 1976. — 128 с.; Шмидт С. О классификации исторических источников / С. Шмидт. — Л., 1985. — Вып. 16. — С. 3-24.
12. Тагрин М.С. В поисках необычного: из записок коллекционера / М.С. Тагрин. — Л. : Об-во по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1962. — 70 с.; Тагрин М.С. Мир в открытке / М.С. Тагрин. — М. : Изобразит. искусство, 1978. — 128 с.; Забочень М. Сто лет русской почтовой карточки / М. Забочень // Советский коллекционер. — 1972. — №10. — С. 28-52; Забочень М. Филокартия: краткое пособие-справочник / М. Забочень. — М. : Связь, 1973. — 104 с.
13. Шлеев В.В. Художественные открытки и их собрание / В.В. Шлеев, Э.Б. Фанштейн. — М. : ИЗОГИЗ, 1960. — С. 4-5.
14. Файнштейн Э.Б. В мире открытки / Э.Б. Фанштейн. — М. : Планета, 1976. — С. 120.
15. Бугаевич І.В. Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера / І.В. Бугаевич. — К. : Мистецтво, 1971. — С. 15.
16. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965 р.) / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство ; редкол.: І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко. — Хмельницький : Хмельницький облдрук, 1965. — 126 с.
17. Белицкий Я.М. О чем поведала открытка / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Связь, 1978. — 104 с.; Белицкий Я.М. Открытка продолжает рассказ / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Радио и связь, 1982. — 144 с.; Белицкий Я.М. Рассказы об открытках / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер. — М. : Радио и связь, 1986. — 144 с.
18. Радионова А. Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX — начала XX в.) : автореф. дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.0004 «Эстетика» / А.Е. Радионова. — М., 1995. — 23 с.
19. Маринин Ю.Н. Речкомплекс «поздравления» (на материале текста поздравительной открытки) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Ю.Н. Маринин. — Волгоград, 1996. — 24 с.
20. Справочник филокартиста. — М., 2006. — №1 (Приложение к журналу ЖУК. — № 2-3 (10-11)).
21. Забочень Н.С. Русский город на почтовой открытке конца XIX — начала XX века / Н.С. Забочень, Н.О. Блинов. — М. : Русская книга, 1997. — С. 17.
22. Якушева Н.И. Жили-были москвичи / Н.И. Якушева. — М. : Московская сельскохозяйственная академия им. К.А. Тимирязева, 2004. — 423 с.
23. Третьяков В.П. Открытые письма серебряного века / В.П. Третьяков. — СПб. : Славия, 2000. — 368 с.
24. Мозохина Н.А. Художники объединения «Мир искусства» как фотографы издатели видовых и репродуктивных открыток писем / Н.А. Мозохина // Филокартия. — 2008. — №4 (10). — С. 33.

25. Евстратов В. Письма на открытках: записки коллекционера / В. Евстратов. – Коломна, 2000. – 62 с.
26. Третьяков В.П. Возможности использования открыток для анализа некоторых явлений обывденного сознания россиян с 1900 по 1917 год / В.П. Третьяков, А.А. Гутерман // Клио. Журнал для ученых. – 2001 – №2 (14). – С. 148.
27. Шестимиров А.А. Из истории открыток: забытые карточки и методы их изготовления / А.А. Шестимиров // Коллекционер. – М., 2003. – №38-39. – С. 250.
28. Двас Г.В. Использование филокартических материалов в исторических материалах / Г.В. Двас // Культурное наследие Российского государства. – СПб., 2002. – Вып. III. – С. 27-38.
29. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / А.Н. Ларина. – М., 2004. – 213 с.
30. Ларина А.Н. История Москвы в почтовой открытке / А.Н. Ларина. – М. : АНО ИЦ «Московедение», ОАО «Московские учебники», 2010. – 352 с.
31. Открытка как памятник культурного наследия. Проблемы описания, использования и хранения в библиотеках и музеях / [сост. Н.Г. Хапланова]. – М. : ООО «Бибано-Поткард», 2007. – 76 с.
32. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник / В.М. Магидов // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 104-116; Магидов В.М. Кинофотодокументы: основные направления источниковедческой работы / В.М. Магидов // Источниковедение и краеведение в культуре России: сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта историко-архитектурному институту. – М. : РГГУ, 2000. – С. 31-35; Магидов В.М. Кинофотодокументы в контексте исторического знания / В.М. Магидов. – М. : РГГУ, 2005. – 394 с.
33. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство: підручник / [Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.; Макаруч С.А. Джерелознавство / С.А. Макаруч. – Львів : Видавництво «Світ», 2008. – 512 с.
34. Маркітан Л.П. Філокартія історична / Л.П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 301.
35. Купчинський О.А. Розшифрування раннях фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках / О.А. Купчинський // Архіви України. – 1978. – №6. – С. 22-23.
36. Смелянова Т.О. Фотодокументознавство / Т.О. Смелянова // Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил. – С. – С. 317-319.
37. Красилюк Я. Фотографія як джерело історичного дослідження / Я.В. Красилюк // Гуржівські історичні читання. – 2014. – Вип. 7. – С. 101-103; Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотодокументів як історичного джерела / Л.П. Маркітан // УЖ. – 2002. – №5. – С. 34-49; Топішко Н.О. Опис фотоальбомів з празького музею визвольної боротьби України, що зберігається в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Н.О. Топішко // Генеза. – 1995. – Ч. 3. – С. 144-146.
38. Киркевич В. Записки собирателя... Почтовая карточка / В. Киркевич. – К., 2008. – 157 с.
39. Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К. : Криниця, 2000. – С. 10.
40. Іцелюк М. Історія українського листування. Ч. I: «Споконвіку було Слово...» / М. Іцелюк. – Львів : СПОЛЮМ. – 2009. – 220 с.; Іцелюк М. Історія українського листування. Ч. II. / М. Іцелюк. – Львів : СПОЛЮМ. – 2010. – 371 с.
41. Бараній А. Мукачево очима наших бабусь і дідусів / А. Бараній. – Мукачево : Благодійний фонд ім. Вітеза Пандора Пака, 2007. – 188 с.; Башкіна В.Я. Привет из Луганска. История Луганска на почтовых открытках и photographиях / В.Я. Башкіна, А.И. Поболелов, Ю.С. Сумишин. – Луганск : Максим, 2007. – 128 с.; Бердянск.

- Взгляд через столетия: фотоальбом / [В. Михайленко (авт.-сост.), В. Баранов и др. (авт. текста)]. – Бердянск : Пивденна зоря, 2007. – 240 с.; Білек В. Вітання з Чернівців / Мандрівка містом за колекцією старих поштівок / Gruss aus Czernowitz / В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський. – Чернівці : Видавнича спілка «Час», 1994. – 106 с.; Борковский С. Киев. Каталог почтовых карточек. Издательства «Шереръ. НабождиК» / С. Борковский. – К. – 47 с.; Кам'янець у старих листівках. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2013. – 48 с.; Костюк В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К. : КВЩ, 2007. – 96 с.; Кохан А. Стара Олександрія в листівках і фотографіях / А.І. Кохан, Л.І. Сурженко. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2007. – 52 с.; Пилашкевич А. Симферополь на старой открытке, 1898-1918. Альбом-каталог / А. Пилашкевич, В. Кацубинский. – Симферополь, 2006. – 140 с.; Бондарев І. Привіт зі Станіславава / І. Бондарев, О. Гречаник. – Івано-Франківськ: видавець Третяк І.Я., 2012. – 64 с.; Поклон из Феодосии. Каталог видовых открыток 1899-1918 г. / [под общ. ред. А.Р. Олещука]. – Евпатория : Феодосийский музей денег, 2005. – 120 с.; Старовинний Харків у поштових картках / [Худож. оформл. В.І. Лесняк]. Альбом. – 2-е вид., доп. – Х. : Колорит, 2006. – 153 с.; Kotlobulatowa I. Lwów na dawnej pocztówce / I. Kotlobulatowa. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – 370 s.
42. Дроздовский А. Одесса на старых открытках / А. Дроздовский. – Одесса : МЧП «Эвен», 2006. – 416 с.
  43. Яшний Д.В. Дорадянські видові поштівки як джерело з вивчення та відновлення культурної спадщини: на прикладі Криму (кінець XIX – початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 26.00.05 / Д.В. Яшний. – К., 2014. – 22 с.
  44. Дроздовский А.А. Первая открытка Одессы – новые данные / А.А. Дроздовский // Филокартия. – 2008. – №1(7). – С. 28.
  45. Путилин А. Первые открытки Севастополя и Балаклавы / А. Путилин // Филокартия. – 2009. – №4 (14). – С. 7.
  46. Хильковский А. Ранняя харьковская открытка. Новые данные / А. Хильковский // Филокартия. – 2008. – № 4 (10). – С. 30.
  47. Яшний Д.В. Почтовые карточки с видами Крыма в исторической ретроспективе (1899-1917) / Д.В. Яшний // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63). – №1 (специальный выпуск «История Украины») – С. 171-181.
  48. Конаренко В.Ф. Виды Донбасса на открытках бахмутского издателя И.Р. Грилихеса / В.Ф. Конаренко // Филокартия. – 2008. – №4 (10). – С. 16.
  49. Маркітан Л.П. Філокартія історична / Л.П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 301.
  50. Ковтун В. Українське мистецтво у старій листівці. – Вип. 1. Творчість Пестрака [Альбом-каталог] / В. Ковтун, С. Полегенький. – Коломия : Вік, 2003. – 114 с.; Лаврук Н. Листівка як соціокультурний феномен початку ХХ століття (виникнення, трансформація, функції) / Н. Лаврук // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 39-47; Козловська Є. Козацька тематика у художніх листівках / Є. Козловська // Відлуння віків. – 2009. – №1 (11). – С. 43-46.
  51. Бугасвич І.В. Філокартія як допоміжна історична дисципліна / І.В. Бугасвич // Український історичний журнал (далі – УГЖ). – 1968. – Вип. 1. – С. 118.
  52. Папєвська С.О. Пошта листівка наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. як джерело по вивченню історико-архітектурної спадщини Кам'яця-Подільського / С.О. Папєвська // Матеріали VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1990 – С. 21.
  53. Макарова Л.В. Документальні поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важливе джерело вивчення культури та побуту подолян / Л.В. Макарова // Освіта,

- наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2009. – Т.13 (Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР). – С. 361.
54. Козюк В. Поділля на старій листівці / В. Козюк // Подільська старовина. – Вінниця, 2003. – С. 187.
55. Garztecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Greime z Kamieńca / J. Garztecki. – Krakow, 1972. – 408 s.; Garztecki J. Znakomity zapomniany (O Michale Greime 1828-1911) / J. Garztecki // Fotografia. – 1966. – №12. – S. 163-176.; Żakowicz A. Fotografia Galicyjska do roku 1918. Fotografowie Galicji, Tatr oraz Księstwa Cieszyńskiego / A. Żakowicz. – Lwów: Centrum Europy, 2008. – 180 s.
56. Баженов Л.В. Историче краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький, 1995. – 256 с.; Завальнюк О.М. Михайло Йосипович Грейм / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Минуле і сучасне Кам'яння-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 1. – С. 52-56; Будзей О. Піонери Кам'янецької фотографії / О. Будзей // Подолянин. – 2011. – 20 травня. – С. 11; Козлова Н. Об'єктивом Грейма / Н. Козлова // Прапор Жовтня. – 1990. – 7 липня. – С. 4; Назаренко С. Кам'янецькі митці Михайло та Іван Грейми / С. Назаренко // Подільські вісті. – 1993. – 25 листопада. – С. 7; Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Йосиповича Грейма / І.О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2011 року. – С. 177-182; Щепанський С. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'яння / С. Щепанський // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 12 квітня. – С. 7; Підгурний І.С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І.С. Підгурний, Н.О. Уреу. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 232 с.
57. Дробна І. Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури / І. Дробна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп.ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С. 274-281; Паур І. Поштова листівка початку XX ст. як елемент міської субкультури (на прикладі поштівок з видами Кам'яння-Подільського) / І. Паур // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2015. – Т. 22. (Присвячено 100-річчю від дня народження П.Т. Тронька). – С. 265-275; Паур І. Поштове маркування документальних листівок на початку XX ст. (на прикладі поштівок з видом Кам'яння-Подільського) / І. Паур // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. – Т.26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. – С. 49-58.
58. Паур І. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'яння-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / І. Паур. – К., 2015. – 21 с.

The article analyzes the level of development of the problem in Ukrainian and Russian historiography from the appearance of a correspondence card as a means of communication, to the present, when the postcard is the subject of study of a special historical discipline – the historical philocarty. It was found out that the postcard was studied, as a type of postal correspondence, the subject of collecting, a work of graphic arts, a historical document. The method of studying the photo document as a historical source is considered.

Key words: pictorial sources, photo, postcard, historical studios, philokarty, collector.

Отримано: 22.12.2017